

H. DE JONG

JACOBUS WILLEMSEN (1698-1780)
LAMPEAANS GODGELEERDE IN HET
'DIERBAAR' MIDDELBURG

INHOUD

INLEIDING

I. LEVENSLLOOP

1. Algemeen
2. Afkomst en jeugd
3. Studie te Utrecht
4. Zijn arbeid als predikant
 - Heemstede (1724-1725)
 - Vlissingen (1725-1728)
 - Middelburg (1728-1780)

II. HERDER EN LERAAR

1. Pastor
2. Prediker
3. Hoogleraar

III. THEOLOGISCHE POSITIE

1. Invloed van de theologie van Coccejus
2. Invloed van H.A. Röell
3. Invloed van F.A. Lampe

IV. ASPECTEN VAN ZIJN DENKEN

1. De opvoeding der kinderen en de catechese
2. De levensheiliging
3. De tale Kanaäns
4. Het Gereformeerd Piëtisme en de Verlichting

V. NAGELATEN GESCHRIFTEN

1. Geschriften van andere auteurs, uitgegeven door Willemsen
2. Geschriften van eigen hand
 - Leerreden
 - Gelegenheidspredikaties
 - Overige verhandelingen
 - Gedichten
3. Geschriften van Willemsen, uitgegeven door anderen
 - Preken en gedichten uitgegeven door A. Littooy
 - Preken, uitgegeven door de stichting 'Smytegeltfonds'

VI. BETEKENIS EN INVLOED

VII. EVALUATIE

BIJLAGEN

- Bijlage 1. Beschrijving manuscript GWM
Bijlage 2. Beschrijving manuscripten KZGW
Bijlage 3. Bibliografie van Jacobus Willemsen
Bijlage 4. Werken van anderen, uitgegeven door Jacobus Willemsen

LITERATUUR

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

INLEIDING

Wanneer we de lijst van predikanten die Middelburg hebben gediend bekijken, dan stuiten we op een aantal bekende namen. We zien predikanten die men gewoonlijk rekent tot de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Zo komen we onder andere tegen: Hermanus Faulkelius, Willem Teellinck, Franciscus Gomar, Jacobus Fruytier, Petrus Immens en de bekende Bernardus Smytegelt. Over een aantal van deze personen zijn in de loop der jaren belangrijke publicaties verschenen¹. Opmerkelijk is echter dat het onderzoek bijna steeds is gericht op dezelfde personen, terwijl aan anderen nimmer enige aandacht wordt geschonken. Tot de laatsten behoort ook Jacobus Willemsen (1698-1780). Het enige dat over deze man werd geschreven, is een verhandeling van enkele bladzijden door F. Nagtglas² en een beknopt artikel door P.J. Meertens in het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (BLGNP)³. In geen van deze beide artikelen is echter aangegeven waar Willemsen theologisch geplaatst dient te worden. Een aanwijzing in welke richting gezocht moet worden is het gegeven dat Willemsen het bekende boek van Petrus Immens, *De godvruchtige avondmaalganger* heeft uitgegeven⁴. Veel andere vragen bleven ook nog onbeantwoord, zodat nader onderzoek gewenst was. In het kader van een doctoraalstudie theologie heeft dit kunnen plaatsvinden⁵.

Het feit dat tijdens het bombardement op Middelburg in mei 1940 veel historisch materiaal verloren is gegaan, waaronder ook het archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente, is er de oorzaak van dat nogal eenzijdig moest worden afgestaan op de informatie die ontleend kon worden aan de werken van Willemsen zelf.

Tijdens het onderzoek bleek reeds spoedig dat Willemsen heeft behoord tot de leerlingen en navolgers van de theoloog Friedrich Adolph Lampe (1683-1729). Juist het feit dat over de zogenaamde Lampeanen relatief weinig bekend is, maakte de bestudering van het leven en werk van Willemsen extra zinvol.

In het navolgende wordt het resultaat van het verrichte onderzoek gepresenteerd. Omdat niet eerder het leven van Willemsen beschreven is, wordt in het eerste hoofdstuk een vrij uitvoerige biografie gegeven. In hoofdstuk 2 wordt aandacht besteed aan het functioneren van Willemsen als herder en leraar, terwijl in hoofdstuk 3 zijn theologische positie wordt aangegeven. In hoofdstuk 4 komen enkele karakteristieke aspecten van het denken van Willemsen aan de orde. De geschriften die door Willemsen zijn gepubliceerd worden behandeld in hoofdstuk 5, waarbij opgemerkt kan worden dat alle van de hand van Willemsen verschenen werken geraadpleegd konden worden. Na een bespreking van de betekenis en de invloed die Willemsen heeft gehad, wordt afgesloten met een korte evaluatie van de voornaamste bevindingen.

1. Onder andere kunnen worden genoemd: De Vrijer, *Ds. Bernardus Smytegelt en zijn 'Gekrookte rief'*, en Exalto, *Willem Teellinck (1579-1629)*.
2. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 2, 954 - 958.
3. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, dl 1, 430-431.
4. P. Immens, *De godvruchtige avondmaalganger*, Middelburg 1752.
5. Deze publicatie is een bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur getiteld *Jacobus Willemsen (1698-1780) Gereformeerd godgeleerde in het voetspoor van Lampe*, Middelburg 1989 (Rijksuniversiteit Utrecht, Faculteit der Godgeleerdheid, hoofdvak: Geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme, begeleider: prof. dr C. Graafland).

I. LEVENSLOOP

1. Algemeen

Jacobus Willemsen heeft zelf een terugblik op zijn leven gegeven in een preek die hij in 1774 heeft gehouden ter gelegenheid van zijn vijftigjarige ambtsbediening. Deze preek heeft hij enige jaren later (1777) in het licht gegeven⁶. De autobiografische gegevens zijn door hem voor deze gedrukte uitgave naar alle waarschijnlijkheid nog uitgebreid, zodat dit werk kan worden aangemerkt als een primaire bron voor de beschrijving van het leven van Willemsen.

In het navolgende wordt dit geschrift herhaaldelijk geciteerd of er wordt naar verwezen. Dit gebeurt enerzijds omdat het de basis vormt van de hier gegeven levensbeschrijving, anderzijds omdat aan de visie van Willemsen zelf groot gewicht wordt toegekend. Alleen uit zijn eigen woorden komen we immers aan de weet hoe hijzelf de gebeurtenissen in zijn leven gezien en ervaren heeft.

2. Afkomst en jeugd

Jacobus Willemsen werd op 22 juli 1698 geboren te Middelburg. Hij was het tweede kind uit het huwelijk van Johannes Willemsen en Magdalena Suzanna de Cliever⁷. Zijn vader, die koopman was, overleed reeds in 1700⁸. Jacobus Willemsen heeft hem niet bewust gekend. Zijn moeder hertrouwde met Stefanus de Swarte, notaris en procureur te Middelburg. Jacobus en zijn zuster Anna Jacoba kregen in zijn huis hun opvoeding. De relatie met deze stiefvader is kennelijk vrij goed geweest, want later heeft Jacobus aan hem één van zijn verhandelingen opgedragen.

Een man die in het bijzonder heeft bijgedragen tot zijn geestelijke vorming, is zijn grootvader Jacob Willemsen (1644-1712)⁹. Deze man moet een bijzondere persoonlijkheid zijn geweest. Hij was kiesheer van de stad Middelburg. Meermalen was hij ook ouderling. In zijn jonge jaren was hij een ijverig lid van de redrijkerskamer 'Het bloemken Jesse', met de spreuk 'in minnen groeiende'. Lange tijd maakte hij zelfs deel uit van het bestuur van deze instelling. In 1679 ontving hij hiervan een ereprijs voor de beantwoording op rijm van enige merkwaaardige vragen over Adam. Hij was iemand die zich graag bezighield met geestelijke poëzie. Een tweetal gedichtenbundels verscheen van zijn hand, te weten: *Gezangen van de gangen Gods in zijn heiligdom*, Middelburg 1683 en 1706; en *Sions zielsbanketten*, Middelburg 1713. Laatstgenoemd werk is later door zijn klein zoon tweemaal opnieuw uitgegeven, te weten in 1731 en 1757. Hoewel Jacob Willemsen geen hogere school had bezocht, bezat hij toch kennis van de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws. Door zelfstudie had hij zich die eigen gemaakt en wel met het oog op de bestudering van de bijbel. Deze kennis was van groot be-

lang, niet het minst omdat hij ook de gemeente stichtte door zogenaamde openbare oefeningen. Hij deed dit samen met zijn broer Johannes Willemsen (1640-1715). Vermoedelijk berustte bij laatstgenoemde de leiding van deze bijeenkomsten. Deze Johannes Willemsen - een oudoom dus van Jacobus Willemsen - was commissaris van de Assurantiekamer en van het Zeerecht te Middelburg. Ook hij was ouderling. Van hem wordt gezegd dat hij 'diep ervaren was in de stellige wederleggende en beoefende godgeleerdheid'¹⁰. Daarnaast had hij ook een grondige kennis van de oude talen. Dit blijkt ondermeer uit het feit dat hij een boekje van zijn vriend Wilhelmus Momma (1642-1677) heeft vertaald vanuit het Latijn¹¹. Deze vriendschap staat waarschijnlijk in verband met het kortstondig verblijf van Momma te Middelburg in 1676. Het beroep op de Coccejaan Momma, had de magistraat van Middelburg destijds in een vrij ernstig conflict met prins Willem III gebracht¹². Eén en ander had te maken met de scherpe tegenstelling die er bestond tussen de aanhangers van Gisbertus Voetius (de Voetianen) en die van Johannes Coccejus (de Coccejanen). Tussen deze beide kerkelijke partijen bestonden diverse theologische verschillen, onder andere over het sabbatsgebod¹³. Voor de theologie van Johannes Coccejus verwijzen wij naar Van Asselt¹⁴, voor die van Voetius naar Van 't Spijker¹⁵.

Stellig zijn de gebroeders Willemsen te rekenen tot de vertegenwoordigers van de Coccejaanse richting te Middelburg. We zien dan ook dat Jacobus Willemsen in de Coccejaanse traditie werd opgevoed.

Na godsdienstig huisonderwijs volgde Jacobus Willemsen de catechisatie van de predikanten Breukeland en Bierman. Vanaf zijn twaalfde jaar ging hij naar de Latijnse school. Reeds toen ontstond bij hem de begeerte om later predikant te worden. Hij begon toen ook opstellen te schrijven. Later zegt hij daarvan: 'Mijne kinderlijke dwaasheid gaf daar aan uit onkunde den grootschen naam van predikaatsie'¹⁶. De liefde tot het predikambt werd bij hem steeds sterker. Een poging om hem van gedachten te doen veranderen en te laten kiezen voor de rechtsgeleerdheid, werd door hem resoluut afgewezen. Zijn antwoord was:

Ik kies liever, met eene mindere bedeeving van tydelijke goederen, een stichtelijk leraar in Gods kerke te zyn, dan eenige andere betrekking, die meer voordeelen aanbrengt, in de wereld te hebben.... Ja niets/ al had men mij gouden bergen beloofd/ was magtig/ om mij van keuze te doen veranderen¹⁷.

Predikant worden, dat was de begeerte van zijn hart. Het grote voorbeeld dat hem voor ogen stond, was de Middelburgse predikant Frederik van Houten

10. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 130.

11. Momma, *De bedeevinge der tyden*, Vlissingen 1681.

12. Vgl. H. Boonen, 'De strijd tegen Momma' *Kerkhistorisch Archief* 4 (1866).

13. Met name in hun visie over het sabbatsgebod kwam dit tot uiting. De Coccejanen stelden dat het sabbatsgebod behoorde tot de zogenaamde ceremoniële wet en wezen daarom een strenge zondagsviering af. De Voetianen stelden echter dat dit gebod reeds bij de schepping gegeven was en dus altijd van kracht bleef. Eén en ander had echter te maken met het verschillende theologisch uitgangspunt. De Coccejanen gingen uit van de leer der verbonden (foederaaltheologie), terwijl de Voetianen meer theologiseerden vanuit het decreetum Dei.

14. Van Asselt, *Amiciti Dei*.

15. Van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius'

16. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 134.

17. *Ibidem*, 130.

6. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*.

7. Zij was een dochter van ds J. de Cliever, laatstelijk predikant te Vlissingen.

8. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 2, 954, vermeldt ten onrechte 1709 als jaar van overlijden.

9. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 2, 954, vermeldt abusievelijk Johannes Willemsen (1640-1715) als grootvader van Jacobus Willemsen. Dit was echter een broer van zijn grootvader.

(1662-1711). Deze behoorde tot de zogenaamde ernstige Coccejanen. Hij was een prediker met een mystieke inslag. In dit laatste toont hij overeenkomst met Jodokus van Lodensteyn. Met hem had Van Houten tevens gemeen dat ook hij zich graag uitte in mystiek-getinte geestelijke poëzie. Jacobus Willemsen heeft deze liefde, die ook al bij zijn grootvader aanwezig was, duidelijk ook van deze predikant uit zijn jeugd overgenomen. Door toedoen van F.A. Lampe zou dit later nog worden versterkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in de preken van Willemsen de gedichten en geestelijke liederen van bovengenoemde dichters talloze malen tegenkomen. Het meest frequent citeerde hij echter Lodensteyn.

De prediking van Bierman kon hij ook erg waarderen. Bij hem deed hij op achttienjarige leeftijd (16 september 1716) belijdenis van zijn geloof. Heel dikwijls werden de preken die hij in de kerk beluisterde door hem opgeschreven.

Zes jaar lang bezocht hij de Latijnse school. Hij nam van deze school afscheid op 18 februari 1716 met een redevoering in het Latijn: *De Natali die Salvatoris Jesu Christi* (over de geboortedag van de Zaligmaker Jezus Christus). Hij bleef daarna nog bijna anderhalf jaar te Middelburg om zich nader te laten onderrichten in het Grieks en in de oosterse talen. Nicolaas Treytel, predikant van de Lutherse Gemeente te Middelburg, werd zijn leermeester. Hij kreeg van hem onderricht in het Hebreeuws, Chaldees en Syrisch. Reeds hier blijkt zijn bijzondere interesse voor de taalkunde. Later zal hij zich op dit gebied ontwikkelen als een groot deskundige.

In diezelfde periode werd hij zich meer bewust van zijn zonde en verdorvenheid. 'Doch de Heer, die goed is en wiens naam Ontfermer is, hield nog de hand aan mij', zegt hij later¹⁸. Zeer nuttig was hem, zo vertelt hij verder, het lezen van het eerste deel van Lampes geschrift over het genadeverbond¹⁹. Hij zegt erover:

De overdenking daarvan was mijner ziele zoet. Ik kreeg/ daar door/ een diep inzien in de noodzakelijkheid eener zalige verbondsbetrekkinge tot den Drieënnigen zaligen Verbonds God. Dit bewoog/ dit overreedde en drong mij/ om mij/ met alle hartelijkheid/ aan God in Christus tot een eeuwig eigendom op te draagen/ en om tot zijn gunst- en bondgenoot, inde toebrenghing zijns Geestes/ vernieuwd en geheiligd te worden. En/ bedrieg ik mij niet/ zo heb ik hope/ dat mijne overtuiging reeds toen/ eer ik noch naar de Akademie ging/ tot stand gebragt en tot geloof en bekeering is doorgebroken²⁰.

3. Studie te Utrecht

In het jaar 1717 verliet Willemsen Middelburg om te gaan studeren te Utrecht²¹. De reden waarom Jacobus Willemsen zijn keuze liet vallen op de Akademie van Utrecht is vrijwel zeker gelegen in het feit dat de Coccejaanse richting daar een dominerende positie was gaan innemen. Willemsen zegt dan ook, dat hij er voor treffelijke hoogleraren aantrof²². In de theologie doceerden Röell, Van Alphen en

Burman. In de voorbereidende wetenschappen: Reland, Dukerus en Serrurier.

De aankomende student diende zich de eerste jaren vooral nog met de laatstgenoemde wetenschappen bezig te houden. Bij professor Reland ontving Willemsen onderwijs in de Hebreeuwse oudheden en in het Arabisch²³. Tevens trachtte hij zich blijvend te oefenen in het Hebreeuws, Chaldees en Syrisch. Ook zijn voornemen om in één jaar tijd de gehele Hebreeuwse bijbel te lezen, probeerde hij naarstig te volbrengen. Het onderwijs van Reland werd echter spoedig afgebroken. Een half jaar na de aankomst van Willemsen, (5 februari 1718) overleed deze man op 41-jarige leeftijd aan een kinderziekte. Voor Willemsen was dit een geweldige slag. Zelf zegt hij: 'Dit smerte mij tot aan de ziele'²⁴. Kennelijk had hij reeds met deze hoogleraar een heel goede band. Hij ervoer het daarom als een bijzondere eer dat hij met enige andere studenten bij de begrafenis als drager mocht fungeren. Voor deze laatste liefdedienst schonk de weduwe Reland aan al deze studenten ter gedachtenis een zilveren penning. Tijdens deze begrafenis deed zich overigens nog een merkwaardig voorval voor: één der dragers, te weten de student Vriemoet (later hoogleraar te Franeker) was zo in gedachten verzonken, dat hij voorover in het graf op de doodskest van zijn geliefde leermeester stortte. Door Willemsen wordt jaren later dit voorval nog eens uitvoerig uit de doeken gedaan, met name omdat over deze geschiedenis weer de nodige misverstanden waren ontstaan²⁵.

De plaats van Reland werd daarna ingenomen door David Mill. Bij hem zette Willemsen de studie in genoemde vakken voort. Onder voorzitting van Mill verdedigde hij op 13 december 1719 een redevoering over de wet van Mozes, aangaande het verwisselen der klederen onder man en vrouw (Deuteronomium 22:5). Deze verhandeling heeft hij opgedragen o.a. aan zijn vroegere leermeester Treytel en aan zijn stiefvader De Swarte.

Bij Dukerus volgde hij lessen in algemene historie en bij Serrurier onder andere in wijsbegeerte.

Op aanraden van vrienden volgde hij in het eerste jaar reeds de colleges van Röell over de natuurlijke godgeleerdheid. Hij wilde op die manier een grond leggen om zich later hierin nog meer te oefenen. Omdat hij echter nog ongewoon was aan een dergelijke wijsgerige denkwijze, gaf het hem niet zoveel voordeel als hij wel gehoopt had, zegt hij later²⁶. Hij hoorde Röell overigens met zeer veel genoegen en werd zeer gesticht door zijn voorbeeldige nederigheid, vriendelijkheid en tedere belangstelling en zorg voor zijn leerlingen²⁷. De keuze van Willemsen om zich onder de leerlingen van Röell te scharen is niet zonder betekenis. Röell was namelijk sedert 1686 aan de hogeschool te Franeker opgetreden als voorstander van het gebruik der rede in de christelijke religie. Dit bezorgde hem een scherpe twist met zijn ambtgenoten. Nadat deze storm enigszins was geluwd, ontvlamde een heftige strijd over het leerstuk van 'de eeuwig generatie van de Zoon'. Röells visie hierover week af van de traditionele kerkelijke opvatting betreffende dit leerstuk²⁸. Dit werd een geruchtmakende kwestie, die meer dan lo-

18. Ibidem, 139.

19. Lampe, *De verborgenheit*

20. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 140.

21. *BLGNP* vermeldt ten onrechte 1719 als aanvangsjaar van de studie te Utrecht.

22. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 143.

23. Reland was een zeer vermaard man, door Willemsen daarom steeds aangeduid als de "grote" Reland.

24. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 144.

25. Ibidem, 145-147.

26. Ibidem, 148.

27. Ibidem, 148.

28. Vgl. Reijnders, *Geschiedenis van de Hervorming*, 618 e.v.

kalc belangstelling kreeg. In Friesland zelf werd in 1691 de zaak bijgelegd²⁹. In Holland en Groningen werd zijn leer echter veroordeeld. Dit was in feite ook het geval in Zeeland. Hier kwamen in 1693 de zogenaamde Vijf Walcherse Artikelen tot stand. In deze artikelen werden de beschouwingen van Röell, en tevens die van Balthasar Bekker en Johannes Vlak aangemerkt als onrechtzinnig. Deze artikelen moesten door de aanstaande predikanten worden ondertekend. In 1701 werd daarbij door de classis Walcheren nog eens een zevental vragen tegen de leer van Röell geformuleerd³⁰. Uit dit alles blijkt, dat de leer van Röell onder felle kritiek stond en men maakte zich derhalve wel enigermate verdacht wanneer men zich bij zijn leerlingen durfde te voegen.

Röell heeft op de jonge Willemsen een heel diepe indruk gemaakt. Dit blijkt uit de positieve uitspraken die Willemsen jaren later nog over zijn vroegere leermeester in het openbaar heeft gedaan, in weerwil van alle kritiek op deze man. Willemsen zei over hem het volgende:

Ik heug het noch zoo wel/ als of het gisteren gebeurd was/schoon het reeds 57 jaaren geleeden is/ dat ik/ bij het eindigen van het eerste Akademiejaar, en mijn vertrek/ bij gelegenheid/ naar Middelburg, mijn afscheid van zijn Hoogeerw: neemende/ hij mij met zoo veele tederheid en gemoeds aandoeninge toesprak en mij onder het oog bragt/ dat/ wilde ik een recht Godgeleerde worden/ ik van de Heere zelve moest geleerd worden waarheid in myn binnenste en wysheid in het verborgene. En/ wilde ik een goed Herder van Jezus' schaapen worden/ ik dan zelf tot een schaapje van Jezus moest vernieuwd en geheiligd worden³¹.

Willemsen heeft zijn leermeester niet teruggezien, want in diezelfde zomer werd Röell ernstig ziek en overleed op 12 juni 1718. Een jaar later (22 september 1719) overleed ook Franciscus Burmannus. Aan de Akademie van Utrecht was een tweetal vacatures ontstaan. Eén der plaatsen werd vervuld door Johannes Ens uit Lingen, die als predikant beroepen werd te Utrecht, met volmacht om lessen in de theologie te geven. Als opvolger van Franciscus Burmannus werd benoemd 'den dierbaaren Godsman, den hoogerwaardigen en hooggeleerden Fredericus Adolphus Lampe'³².

Willemsen beperkte zich ertoe alleen de colleges van Van Alphen en Lampe te volgen. Van beiden heeft hij veel mogen leren, maar het is vooral de laatstgenoemde geweest die een blijvende invloed op hem heeft gehad. Deze man heeft zo'n diepe indruk op hem gemaakt, dat hij niet anders dan met grote bewondering over hem kon spreken. Zo zegt hij later over Lampe:

Waarlijk/ geliefden, daar lag als een glans van godzaligheid op zijn aangezicht. Hij was inderdaad/ als Henoch, een wandelaar met God. Hij was eene STAR VAN DE EERSTE GROOTTE aan de Utrechtse Akademichemel. Hij was een uitmuntend SIERRAAD van het Stichtus Atheen. Ja eene eer van Christus³³.

Lampe had volgens Willemsen op zijn college iets zeer bijzonders om de aandacht van zijn toehoorders op te wekken. Wanneer hij wilde dat iets diep zou indringen in het gemoed van zijn leerlingen, dan hield hij een ogenblik stilte. Dat stilzwijgen verwekte diepe eerbied en ontzag bij zijn hoorders. Willemsen zegt: 'Onder dat stilzwijgen hief hij zijn ogen dan op naar de hemel in een biddende gestalte, als zuchtende tot God'³⁴.

Onder voorzitting van Lampe verdedigde Willemsen op 29 oktober 1721, een redevoering: *De generatione ex aqua et Spiritu* (over de wedergeboorte uit water en Geest). Later is deze opgenomen in een werk van Daniël Gerdes³⁵. Drie jaar lang volgde Willemsen het onderwijs van Lampe.

Hij leefde tijdens zijn verblijf in Utrecht in nauw contact met een aantal vrienden. Allereerst was er zijn hartevriend Izaäk Schorer, eveneens afkomstig uit Middelburg, met wie hij voortdurend omging. Zij beiden maakten deel uit van een klein gezelschap dat op zaterdagmiddag bijeen kwam om aan elkaar opgedane kennis over te dragen. Tot deze kring behoorden niet alleen studenten in de godgeleerdheid, ook rechten en medicijnen waren vertegenwoordigd. Ieder verzorgde op zijn beurt een voordracht over een onderwerp waarin hij een zekere deskundigheid had verworven. Voor Willemsen was dit Hebreeuwse oudheden.

Tevens werd Willemsen, samen met de andere theologische studenten van deze kring en Daniël Gerdes, betrokken bij de openbare catechisatie in het weeshuis te Utrecht. Daniël Gerdes was vanuit Bremen gekomen om te Utrecht bij Lampe te studeren³⁶. Later, als hoogleraar te Groningen, is Gerdes vooral bekend geworden in verband met zijn bezwaar tegen de approbatie (goedkeuring om een geschrift te mogen publiceren) van het bekende boek van Wilhelmus Schortinghuis: *Het innige christendom*³⁷.

Willemsen oefende zich intussen ook onder zijn beide leermeesters in het preken. 'Mijn eerste keurstoffe... was mij zeer ter aanmoediging en uitlokking van geloofs vrijmoedigheid om het naar een vollen Jezus te wenden op grond van dat getrouwe en aller aanneming waardige woord' (1 Timotheus 1:15)³⁸. In de zomervakantie van 1722 leidde hij voor het eerst een kerkdienst in zijn geboorteplaats Middelburg. Hij preekte over Psalm 89:16: Welzalig is het volk, 't welk het geklank kent.

Het jaar daarna (1723) nam hij afscheid te Utrecht en maakte zich gereed voor het proponentsexamen. Hij had het plan zich bij de classis Walcheren aan te melden. De toestand van zijn gezondheid was op dat moment echter van dien aard, dat hij hiervan moest afzien. Op aanraden van zijn geneesheer en vrienden zou hij, voor hij naar Zeeland zou gaan, eerst afreizen naar Aken om daar gebruik te maken van de minerale wateren. Omdat hij echter voor zijn vertrek proponent wilde wezen, meldde hij zich aan bij de classis 's-Gravenhage. Op 29 juni 1723 werd hij door Joachim Ravens, predikant te Wateringen, geëxamineerd. Hij preekte voor de classis over 1 Petrus 3:15. De uitslag van het examen was positief, zodat hij zich voortaan proponent mocht noemen. Spoedig daarna vertrok

29. Vgl. De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 239.

30. Op de inhoud van de Vijf Walcherse Artikelen wordt in hoofdstuk 3 nader ingegaan.

31. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 149.

32. Ibidem, 150.

33. Ibidem, 153.

34. Ibidem, 153.

35. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 151, vermeldt dat het gaat om: D. Gerdes, *Synagmate dissertationum philologico-theologicarum etc.*

36. Vgl. *BLGNP*, dl. 2, 215.

37. Vgl. Witteveen, *Daniël Gerdes*, en De Vrijer, *Schortinghuis*, 246.

38. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 150.

hij naar Aken. Willemsen zegt over deze reis: 'En het ging mij op mijnen weg als den kamerling. Ik reisde ook mijn weg met blydschap'³⁹. Hij ontmoette veel mensen die hem bemoedigden en een hart onder de riem staken met het oog op het werk dat wachtte. Verschillende malen preekte hij ook, onder andere te Vaals. Het gebruik van de minerale wateren had een zegenrijke werking, zodat hij met vernieuwde krachten huiswaarts keerde. Getroost en dankbaar arriveerde hij in zijn 'dierbaar' Middelburg⁴⁰. Vervolgens verbleef hij bij zijn ouders en oefende zich intussen in het prediken. In diezelfde tijd waren er invloedrijke vrienden die hem trachten te bewegen zich beschikbaar te stellen voor het onderwijs in de Oosterse talen, met het recht één maal per maand te mogen preken in Middelburg. Zij wilden op deze manier Willemsen te Middelburg houden. Zelf ervoer hij het als een grote beproeving. De gedachte dat hij dan de vurige begeerte tot het predikambt, die naar zijn overtuiging, door God zelf in hem gewekt was, zou moeten doven, deed hem besluiten dit aanbod af te slaan en te kiezen voor het predikantschap⁴¹. Na één jaar ontving hij van de vacante gemeente Biervliet een verzoek om een hele zondag te komen preken. Deze gemeente besloot om Willemsen te beroepen, doch voordat dit beroep ter goedkeuring aan de classis Walcheren kon worden voorgelegd, ontving hij een beroep uit Heemstede (21 augustus 1724). Mede op advies van prof. A. Voget, eertijds zelf predikant te Heemstede, nam Willemsen dit beroep aan. Dit betekende tevens dat hij voor Biervliet bedankte⁴².

4. Zijn arbeid als predikant

Heemstede (1724-1725)

Op 26 november 1724 werd Willemsen bevestigd tot predikant van Heemstede door prof. Voget, met de woorden uit 1 Korintiërs 16:10. Albertus Voget (1695-1771) was sinds 1721 predikant en hoogleraar te Middelburg. Hij was een Coccejaans theoloog.

Volgens Ypeij en Dermout (1824) trachtte Voget Voetiaanse en Coccejaanse begrippen met elkaar te verenigen. Ook bij Lampe, voor wie Voget grote waardering had, zien we een dergelijke tendens. Bij Lampe was het echter meer zijn bevindelijke prediking die de toenadering teweeg bracht. Bij Voget was dit laatste niet zozeer het geval; zijn preken kenmerken zich namelijk door veel theologische omhaal en vermoeiende woordverklaringen. Niettemin trachtten zowel Voget als Lampe de Coccejaanse en Voetiaanse lijn met elkaar te verbinden, zij het op hun eigen wijze. Van Voget wordt daarom gezegd dat hij de theologie beoefende niet onder, maar met Lampe⁴³. Voget trad op als bevestigiger van Willemsen, omdat hij hem bijzondere genegenheid toedroeg⁴⁴.

39. Ibidem, 159.

40. Willemsen spreekt vrijwel geen enkele keer over Middelburg zonder het adjectief 'dierbaar'.

41. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 161.

42. Nagtglas, *Geletterd Zeeland*, dl 2, 954, vermeldt ten onrechte dat Willemsen een jaar predikant te Biervliet is geweest. Ook in de *Encyclopedie van Zeeland*, dl 3, vindt men deze vermelding.

43. Vgl. *BLGNP*, dl 1, 404-405.

44. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 163.

Afb. 1. Portret van Albertus Voget, kopergravure door P. Tangé naar een schilderij van J.M. Quinkhard. *RAZ, Zel. III, IV* 905.

In de middagdienst van diezelfde dag deed Willemsen intrede, met als tekst Maleachie 2:5 en 6. Het begin van zijn werk was erg zwaar, omdat vier weken na zijn intrede reeds de feestdagen begonnen en de kerstdag op maandag viel. Dit betekende, wel geteld, acht maal preken in acht dagen! Dit viel voor Willemsen bepaald niet mee, gezien het feit dat hij maar een kleine voorraad preken had⁴⁵. Toch kwam alles goed.

Veel steun ontving hij van de ambachtsheer en -vrouwe van Heemstede, die voor hem als een vader en moeder waren. De gemeente kwam naarstig op naar de kerk. Niemand van hen die in enige betrekking tot de ambachtsheer stond, durfden het trouwens te wagen een kerkdienst te verzuimen. Deze gezaghebber had namelijk de gewoonte om meteen wanneer iemand gemist werd, aan zijn huis te laten informeren of hij soms ziek was. Op een dergelijke controle durfde niemand het te laten aankomen.

Veel welgestelden uit Amsterdam en Haarlem bezaten in Heemstede een buitenplaats. In het voorjaar en in de zomer bezochten ook zij de diensten waarin Willemsen voorging. Voorts wordt van het volgende melding gemaakt:

Ook kwamen uit het nabij gelegen Haarlem, eenige kostelyke kinders van Sion dikwijls tot de godsdienst op/ waaronder ik noch aan de Juffrouwen Van Zaan en Haring met zegen gedenke⁴⁶.

Alles wat zijn hand vond om te doen, deed hij: preken, catechiseren, huisbezoek afleggen enz. Hij bleef echter niet lang te Heemstede; na slechts vijf maanden, 8 april 1725, ontving hij namelijk een beroep naar Vlissingen. Dit vond hij heel moeilijk, omdat hij nog maar zo kort geleden zijn werk te Heemstede begonnen was en 'maar nauwelijks het aangezicht van zijn schapen kende'⁴⁷. Graag had hij nog langer gebleven, doch hij zegt er later van:

Maar het was anders bij den Heer opgesloten en verzegeld in zijn schatten. Tot vader Abraham was s'Heeren woord; ga gy uit uw land en uit uw maagschap... Maar tot mij was het woord des Heeren/ als tot Jacob; keer weder tot het land uwer vaderen en tot uw maagschap en ik zal met u zyn⁴⁸.

Het beroep werd daarom door Willemsen aangenomen. Hij stelde echter het tijdstip van vertrek nog zo lang mogelijk uit. In de maand juli van 1725 hield hij zijn afscheidsprek over Openbaring 22:14 en 15, om vervolgens terug te keren naar Zeeland.

Vlissingen (1725-1728)

Te Vlissingen werd Willemsen met open armen ontvangen. Hij nam daar de plaats in van de predikant Abraham Ratél, die op 9 maart 1725 plotseling was overleden. In een biddende houding had men Ratél op zijn studeerkamer dood aangetroffen⁴⁹. Als bijzonderheid kan worden vermeld dat Ds Ratél, toen hij in

45. Ibidem, 163.

46. Ibidem, 164.

47. Ibidem, 165.

48. Ibidem, 165.

49. Vrolijkert, *Vlissingsche kerkhemel*, 177.

het jaar voor zijn overlijden Jacobus Willemsen als proponent had horen preken, tegen één van zijn vrienden had gezegd: 'Ik wenste wel, wanneer de Heer mij van mijn post zal afllossen, dat mij die jongeling ten opvolger gegeven wierd'⁵⁰. Willemsen beschouwde dit als een bijzondere wenk van Gods voorzienigheid. Een tweede bijzonderheid zag hij in het feit, dat hij te Vlissingen dezelfde plaats ging innemen die tot 1691 was bezet geweest door zijn grootvader De Cliever, en sindsdien door Jacobus Fruytier en Abraham Ratél.

Willemsen werd op 30 juli 1725 bevestigd door Johannes Verschuring. In de middag deed hij intrede met de woorden uit Deuteronomium 23:10 en 11.

Juist in de tijd dat Willemsen te Vlissingen werd beroepen, was daar de predikant Servatius Hasevoet overleden. Laatstgenoemde was getrouwd geweest met een nicht van de vader van Jacobus Willemsen. Deze Hasevoet was eveneens een typisch Coccejaans prediker. Als leerling van Campegius Vitringa behoorde hij tot de zogenaamde ernstige Coccejanen⁵¹. Reeds als student, en mogelijk nog veel eerder, had Jacobus Willemsen contact met Hasevoet, hetgeen blijkt uit een brief in het Latijn die Hasevoet in 1722 aan Willemsen gezonden heeft⁵².

Te Vlissingen was naast Willemsen nog een zestal predikanten werkzaam. Deze collega's moedigden hem zeer aan en stonden hem in liefde bij. Maar niet alleen zij, er waren daar ook 'Vaders in Christus' en Debora's, 'moeders in Israëli'. Willemsen zegt over hen:

Zij wezen mij de godzaligen aan/ ook de jonge kinders in Christus en de meergevorderden in de genade, zonder onderscheid van rang/ ook in de laagere hutten der armen, die ook arm van geest waren. Daar verenigde ik mij hartelyk mede/ en leerde veel van hen. Zij wekten mij op tot het houden van godvruchtige gezelschappen. Mijn hart was bereid⁵³.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Willemsen eenzelfde aanpak voorstond als zijn leermeester Lampe. Ook hij was een voorstander van het houden van 'gezelschappen' waarop de ware vromen elkaar konden ontmoeten en konden spreken over hun geestelijk ervaringen⁵⁴. Evenals bij Lampe openbaarde zich bij Willemsen een sterk gericht-zijn op de geloofsbeleving.

Willemsen werkte te Vlissingen onder aangename omstandigheden. 'Partyschap was er geheel niet. Wij leefden als broeders en zusters in vrede', zegt hij later⁵⁵.

Hij bleef echter ook hier niet langer dan twee en een half jaar. Op 20 juli 1727 ontving hij een beroep uit zijn geboortestad Middelburg. Hoewel zijn hart zeer verbonden was aan zijn gemeente te Vlissingen, kreeg hij toch de 'vrijmoedigheid' om de roep uit Middelburg 'gewillig en blijwillig op te volgen'. Het vertrek kon echter niet meteen plaatsvinden, want juist voordat hij zich hiervoor gereed

50. De Vrijer, *Ds. Bernardus Smytegelt* 41, vermeldt een zelfde uitspraak van Ds Thilenius met betrekking tot Smytegelt.

51. Vgl. H. de Jong, 'Ds. Servatius Hasevoet'.

52. Zeeuwse Bibliotheek, handschriften Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW), hs. 1935.

53. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 169.

54. Vgl. Snijders, *Friedrich Adolf Lampe*, 95.

55. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 170.

zou maken, werd hij overvallen door een zware ziekte. Pas op 21 december 1727 was hij in staat zijn afscheidspreek te houden. Na een 'teder' afscheid verliet hij Vlissingen en kwam over naar zijn 'dierbaar' Middelburg.

Middelburg (1728-1780)

Op 4 januari 1728 werd Jacobus Willemsen te Middelburg bevestigd door Johannes Plevier, met een preek over Hebrëen 8:7 en 17⁵⁶. Johannes Plevier (1685-1762) was een duidelijke representant der Coccejaanse richting en stond bekend als een zeer verdraagzaam en vredelievend man. Van zijn hand verschenen meerdere theologische werken. Hij gold als één der meest scherpzinnige bijbeluitleggers van zijn tijd⁵⁷. In de namiddag deed Willemsen intrede met een preek over Hooglied 7:11-13:

Kom, mijn liefste laat ons uitgaan in het veld. Laat ons vernachten op de dorpen. Laat ons vroeg ons opmaken naar de wijnbergen. Laat ons zien, of de wijnstok bloeit...⁵⁸.

Collega's te Middelburg

Willemsen was te Middelburg de opvolger van Balthazar Bodaan. Om gezondheidsredenen had deze predikant het ambt moeten neerleggen. Te Middelburg trof Willemsen een negental collega's, te weten: Bernardus Smytegelt, Jacobus Glay, Jacobus Leydekker, Carolus Tuinman, Henricus de Frein, Johannes Plevier, Hendrik Willem Coetier, Gerhardus van Hemert en Wilhelmus Koning. De vijf eerstgenoemden waren allen al meer dan 25 jaar predikant te Middelburg, hetgeen betekent dat zij al sinds de vroegste kinderjaren van Willemsen daar werkzaam waren. Vooral deze ouderen mocht Willemsen daarom goed gekend hebben. Een echte geestverwant of leerling was hij echter niet van hen. De oudste in dienstjaren te Middelburg was Bernardus Smytegelt (1665-1739). In meer dan één opzicht was er verschil tussen deze toen al bekende prediker en Jacobus Willemsen. Allereerst was er het grote verschil in leeftijd en situatie waarin zij verkeerden. Smytegelt was reeds ruim de 60 jaar gepasseerd en was in de nadagen van zijn kerkelijke loopbaan, Willemsen daarentegen telde nog geen 30 jaar en stond welbeschouwd nog aan het begin van zijn levenswerk. Ook was er verschil in theologische standpunt. Smytegelt stond, als leerling van Hermanus Witzius en Melchior Leydekker, in de lijn van Voetius⁵⁹. Willemsen stond als leerling van Lampe in de lijn van Coccejus. Volgens M.J.A. de Vrijer had Smytegelt niet zo veel op met Lampe. Hij vermeldt namelijk dat Smytegelt zich omstreeks 1729, vlak na het overlijden van Lampe, in de Koorkeerk de volgende woorden liet ontvallen: 'Lampe lijkt op een stinkende vuile lamp'⁶⁰. Of de mededeling van De

Vrijer op waarheid berust, is niet gemakkelijk vast te stellen. Merkwaardig is echter, dat er juist tussen Lampe en Smytegelt zekere overeenkomsten waren. Met name op het punt der prediking was dit het geval; beiden bepleitten namelijk sterk het persoonlijk geestelijk leven. Het feit dat er tussen Fruytier en Lampe een controverse was geweest, kan echter een negatief oordeel over Lampe bij Smytegelt hebben veroorzaakt. Als dit al zo geweest mocht zijn, dan heeft dat echter niet geleid tot een minder goede verhouding tussen Willemsen en Smytegelt. Steeds als Willemsen over Smytegelt spreekt, doet hij dit met veel respect⁶¹. Op het punt der prediking bestond er ook een groot verschil tussen beiden⁶². Ondanks deze verschillen hadden zij echter minstens één zaak gemeen: allebei waren zij uiterst geliefd bij de Middelburgse bevolking. Geen enkele predikant na hen kon zich ooit verheugen in een populariteit zoals zij die hebben genoten.

Met de Voetiaan Jacobus Leydekker en Carolus Tuinman heeft Willemsen maar kort samengewerkt, omdat beiden korte tijd later overleden⁶³. Van de overigen is met name Henricus de Frein (1673-1747) het vermelden waard. Bekendheid heeft hij vooral gekregen met zijn geschrift tegen het kaartspel⁶⁴. De Frein heeft als oudere collega, lange tijd samen met Willemsen de Middelburgse gemeente gediend. Pas in 1746 heeft hij het ambt neergelegd⁶⁵. Over de overige collega's spreekt Willemsen ook zeer positief. Het meest verwant heeft hij zich gevoeld met Johannes Plevier, die door hem werd aangeduid als 'den rechtvaardigen Vader in God' en als 'dien groten Apollus'⁶⁶.

Overigens zou Willemsen al heel spoedig enige geestverwanten naast zich krijgen te Middelburg; evenals hij, Middelburgers van geboorte en leerlingen van Lampe. Zijn hartevriend Izaäk Schorer, die predikant te Maastricht was geworden, had namelijk eveneens een beroep naar Middelburg gekregen. Ook hij nam het beroep aan en werd op 18 april 1728 bevestigd. Een jaar later deed intrede hun beider vriend Samuel Koenraad de Bruine. Vastgesteld kan worden dat de leerlingen van Lampe hierdoor te Middelburg sterk vertegenwoordigd waren. Ook in de jaren daarna zouden nog meer leerlingen van Lampe hier predikant worden, te weten: Kornelis Boot, Nicolaas Barkey en Johan Hendrik Bachienc. Uit de door Drage gepubliceerde lijst van leerlingen van Lampe, waarop al deze personen voorkomen, blijkt dat er in geen enkele plaats in Nederland zoveel leerlingen van Lampe predikant zijn geworden als te Middelburg⁶⁷.

Te Middelburg was Willemsen weer onder zijn familie en bekenden gekomen. Van de inwoners van Middelburg kende hij er reeds velen, doch niet allen. Zo maakte hij kennis met Willem Swancke (1675-1733), jurist en lid van de Raad van Vlaanderen⁶⁸. Deze man was niet alleen een vooraanstaand burger, maar ook

56. Plevier, *De Handelingen der apostelen verklaard*.

57. *BLGNP*, dl 1, 254 en 255.

58. Willemsen, *Eene keurige verzameling*, 11-75.

59. De Vrijer, *De Bernardus Smytegel*, 16.

60. *Ibidem*, 62. De Vrijer noemt echter geen bewijspplaats. Hij meent dat met deze weinig verheffende zinspeling Smytegelt partij trok voor zijn vroegere collega Jacobus Fruytier, die een scherpe polemiek heeft gevoerd met Lampe. Fruytier verweet Lampe, dat zijn theologie niet vrij was van Roëllianisme. Merkwaardig is in dit verband ook dat de De Beveren, de opvolger en biograaf van Smytegelt, begint met een citaat van Lampe, vgl. B. Smytegelt, *Des christens heil en cieraat. Voorrede*, 20.

61. Vgl. Willemsen, *Eene keurige verzameling*, 113.

62. Zie verder over de prediking hoofdstuk 2.

63. Jacobus Leydekker (1656-1729), eveneens van geboorte een Middelburger, was een jongere broer van Melchior Leydekker. Hij schreef vele (polemische) werken. Carolus Tuinman (1659-1728) is vooral bekend om zijn fulmineren tegen de aanhangers van Pontiaan van Hattem en met name tegen Jacob Roggeveen.

64. De Frein, *Het spelen met de kaart*.

65. Nagtglas, *De algemene Kerkeraad*, 42-43.

66. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 232.

67. Drage, *De alre uitgang*, 192-196.

68. Nagtglas, *Levensberichten*, 622-623.

een zeer vroom man. Met hem ontstond een hechte vriendschap. Swancke was ook een beoefenaar van de stichtelijke poëzie, doch niet alleen hij; er was te Middelburg een heel aantal mensen dat zich hiermee bezig hield⁶⁹. Als voorname namen kunnen worden genoemd, naast Swancke: Pieter Boddaert, Petrus Dathenus, Lambertus Myscras, Pieter de la Rue, en de dames Anna Richardina Croonenberg, Anna Rethaan, Anna Maria Vincentius en Jacoba Petronella Winckelman. Ook de predikant Carolus Tuinman kon hiertoe worden gerekend. Deze overleed echter, zoals reeds is opgemerkt, in november 1728. Aan deze lijst van poëzie-minnende lieden kon weldra Jacobus Willemsen worden toegevoegd. Niet met alle bovengenoemde personen zou hij een intensief contact onderhouden. Met de volgende was dit echter wel het geval:

Jacoba Petronella Winckelman (1696-1761)

Deze vrouw, met haar mystieke vroomheid, werd door Willemsen vrijwel steeds aangeduid als 'mijne dierbaare hartsvriendin'. Tussen hen moet er een zeer nauwe band hebben bestaan. Over haar leven worden we geïnformeerd door haar nicht M.E. Winckelman. Laatstgenoemde heeft namelijk een beschrijving van haar leven en sterven in het licht gegeven. Deze is toegevoegd aan de bundel gedichten van haar tante, welke na haar overlijden is uitgegeven⁷⁰. Voorts geeft F.A. van Lieburg een aantal bijzonderheden over haar⁷¹.

Jacoba Petronella Winckelman was de dochter van Mr Jacob Winckelman, burgemeester van Vlissingen, en Elisabeth Sterthemius. Haar vader heeft zij niet gekend, want hij was reeds overleden toen zij ter wereld kwam. Van haar jeugd af aan, had zij te kampen met een zwakke gezondheid. Zij leefde daarom een stil en teruggetrokken leven, samen met haar moeder en zusters. Omstreeks haar vijftiende jaar onderging zij haar eerste geestelijke verandering. In haar aantekeningen vermeldde zij:

Mijne zonden en schulden, met welke ik beladen was, kwamen mij onder het oog. Ik zag mij vervreemd en afgescheiden van God en zijn gemeenschap, liggende onder de toorn van God. Doch ik had die narigheden en verschrikkingen niet, als wel bij anderen gebeurd; want ik zag er telkens bij, dat er in Jezus' bloed verzoeking over te vinden was⁷².

Samen met haar twee jaar oudere zuster Cornelia Constantia hield zij zich dag en nacht - soms in letterlijke zin - bezig met onderzoek van de goddelijke waarheden. In 1713 deed zij met veel lof belijdenis des geloofs bij ds H. de Frein. Heel ingrijpend voor haar moet het sterven in 1716 van Cornelia Constantia geweest zijn. Petrus Immens, die als pastor bij dit sterfgeval betrokken is geweest, heeft hierover uitvoerig verslag gedaan aan zijn collega De Frein⁷³. Korte tijd later overleed er nog een zuster van haar.

Jacoba Petronella Winckelman moet een begaafde vrouw zijn geweest. Van haar hand verschenen vele geestelijke gedichten. Onvergetelijk heeft ze zich ech-

69. Post, *Pieter Boddaert*.

70. M.E. Winckelman, 'Het godvruchtig leven'.

71. Van Lieburg, 'Vrouwen uit het Gereformeerd Piëtisme'.

72. M.E. Winckelman, 'Het godvruchtig leven'.

73. Immens, *Het wonder van Gods vrije genade*.

ter gemaakt als preeknotuliste⁷⁴. Reeds vanaf 1716 is zij hiermee begonnen. Zo heeft zij vele preken genoteerd van Petrus Immens, welke later door Willemsen zijn uitgegeven onder de titel: *De godvruchtige avondmaalsganger*⁷⁵.

Zij volgde ook de openbare catechisatie bij Voget, om zich hierdoor te oefenen in godgeleerde vragen⁷⁶. Zij was betrokken bij een aantal vrome gezelschappen. Waarschijnlijk heeft zij Jacobus Willemsen al uit zijn jeugd gekend, zeker is dit echter niet. Feit is, dat zij vanaf het eerste moment dat Willemsen te Middelburg predikant werd, meteen is begonnen vele van zijn preken op schrift te stellen⁷⁷.

Pieter Boddaert (1694-1760)

Ook hij was één van de personen met wie Willemsen nauw contact ging onderhouden. Bijzonderheden betreffende zijn persoon en leven geeft vooral S.D. Post⁷⁸. Boddaert had zich, na te Leiden te hebben gestudeerd, als advocaat gevestigd te Middelburg. Tevens was hij in 1718 benoemd tot griffier van het Leenhof van Vlaanderen en van de Admiraliteit van Zeeland. Van de Admiraliteit werd hij in 1748 secretaris. Hij was een groot liefhebber van de letteroefeningen, waarin hij erg veel samenwerkte met Pieter de la Rue. In 1717 verscheen van hen beiden, in samenwerking met Johan Steengracht, een bundel gedichten⁷⁹. Na één jaar verscheen van deze bundel het tweede deel, in 1728 een tweede druk van het geheel. De bundel bevat gedichten in velerlei genres: herderszangen, brieven, bruieloftsliederen etc. Hoewel de dichters uitdrukkelijk afstand wilden nemen van het genre hekeldichten, werden door hen wel de zogenaamde 'lijnen' op de korrel genomen.

In 1726 verscheen er echter van P. Boddaert een bundel gedichten met heel andere inhoud. Er had intussen een grote verandering in zijn leven plaatsgevonden. Hij verhaalt hierover in zijn Levensbeschrijving⁸⁰. Het middel tot zijn bekeering, welke plaats vond in 1719, was de eerder genoemde Swancke geweest. Deze had namelijk op een avond, waarop enkele geestelijke gedichten van Swancke waren besproken, indringend met Boddaert gesproken. Boddaert was in tranen uitgebarsten, omdat hij was gaan zien dat hij een zondaar was. Na veel gebed, bijbellezen, meditatie en gesprekken met Swancke, was hij eindelijk bewogen zich 'over te geven aan den Heere Jezus'. De 'lijnen' waar hij vroeger zo geducht mee kon spotten werden toen zijn vrienden. Hij bezocht daarna gezelschappen die onder leiding stonden van onder andere De Frein en Immens. De ernst van het leven ondervond hij ook in zijn gezin: binnen drie dagen tijd verloor hij twee zoontjes door de dood. Stichtelijke poëzie bleef hij beoefenen. Het werk van Boddaert stak duidelijk ver boven het werk der anderen uit. Van zijn bundel geestelijke gedichten verscheen dan ook een viertal drukken⁸¹.

Jacobus Willemsen, die met Boddaert nauwe betrekkingen ging onderhouden, zou in zijn preken en geschriften zijn verzen vele malen aanhalen.

74. Te Middelburg had men meer van dergelijke preeknotulisten; zo zijn al de uitgegeven preken van Bernardus Snytegeft destijds genoteerd door ene Maria Boter.

75. In par. 5 komt dit werk nader aan de orde.

76. M.E. Winckelman, *Het godvruchtig leven*.

77. Zeeuwse Bibliotheek, handschriften KZGW, hss. 6284, 6287 en 6288.

78. Post, *Pieter Boddaert*.

79. Het was een anonieme uitgave, onder de titel: *Dichtlievende rydkortingen*, Leiden 1717.

80. Pieter Boddaert, *Nagelaten mengedichten, en: Levensbeschrijving van wylen den here nu Pieter Boddaert, nitsgaders de lyk:angen op zyn ed. overlyden*, Middelburg 1761.

81. Boddaert, *Stichtelijke gedichten*.

Afb. 2. Portret van Pieter Boddaert, kopergravure door J. Houbraken naar een schilderij van P. van Dijk. RAZ, Zel. III. IV 905.

Pieter de la Rue (1695-1770)

Deze vriend van Boddaert behoorde ook tot degenen met wie Willemsen contact had, zij het niet in die mate als met de twee eerst genoemde personen. Evenals Boddaert had ook hij gestudeerd in Leiden en zich te Middelburg gevestigd als advocaat. Zoals boven vermeld, gaf hij samen met Boddaert enige gedichtenbundels uit. De bekering van Boddaert en de gesprekken met Swancke hadden ook op De la Rue hun uitwerking: hij raakte in een ernstige crisis. Velen meenden dat hij krankzinnig was geworden. Hij was daardoor niet meer in staat geweest enig werk te verrichten. Toch kwam er weer verbetering en na twee jaar beschouwde men hem als volkomen genezen. In 1725 werd hij benoemd tot Rekenmeester van Zeeland. Op aandringen van Boddaert richtte ook De la Rue zich voortaan op het geestelijk dichtwerk. In dit kader kreeg ook Willemsen contact met hem. De la Rue is later vooral bekend geworden als Zeeuws geschiedschrijver⁸².

Overige vrienden

Betreffende de overigen kan nog het volgende worden opgemerkt. Petrus Datheus was boekhandelaar en drukker van de Staten van Zeeland⁸³. Met deze afstammeling van de grote Datheen heeft Willemsen ook enig contact gehad. Lambertus Myseras (1676-1740) was schrijver van een bundel geestelijke poëzie en een aantal stichtelijke traktaten, die vele malen werden herdrukt. Over hemzelf zijn weinig gegevens bekend⁸⁴. Contact tussen hem en Willemsen is er vermoedelijk weinig of niet geweest. Naastbovengenoemde personen zijn er zeker nog meer te noemen, die zich met het maken van gedichten bezighielden. Of men veel contact met elkaar had, is niet geheel duidelijk.

Te Middelburg vond Willemsen beduidend meer werk dan in zijn vorige standplaatsen. Op veler verzoek zette hij de 'oefening' voort, die altijd door Voget werd gehouden op de maandag voorafgaand aan de bediening van het avondmaal. Een deel van de in dit kader gehouden preken is door de schrijfarbeid van mejuffrouw J.P. Winckelman bewaard gebleven⁸⁵.

Eerste en tweede huwelijk

Voor Jacobus Willemsen was 1728 een erg belangrijk jaar, niet alleen omdat hij was teruggekeerd in Middelburg, maar ook omdat hij in november van dat jaar in het huwelijk trad met Anna Katharina Matheeus. Zij was de enige dochter van Boudewijn Matheeus, schepen en raad van de stad Middelburg, en Katharina Elisabeth Christiaanse. De jonge bruid was nog maar een meisje van zestien jaar, 'doch haar edele gemocdsgaven en gestalte des lichaams overtroffen haare jonge jaren'⁸⁶.

Kenmerkend voor Willemsen is, dat hij een uitvoerige verklaring met Hebreeuwse en Griekse woordbetekenissen geeft van de namen van zijn vrouw. Op deze wijze stelde hij vast, dat zij een 'Begenadigde Reine Gave' was!⁸⁷.

82. De la Rue, *Geletterd Zeeland*.

83. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 1, 149-150.

84. *BLGNP*, dl 1, 141.

85. Zeeuwse Bibliotheek, handschriften KZGW. hs. 6287.

86. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 174.

87. *Ibidem*, 174.

De vreugdezon bleef voor Willemsen en zijn vrouw echter niet zo erg lang schijnen, want een goed jaar later werd hij weer getroffen door een zware ziekte. Het was op zondagmorgen begonnen, en ondanks het feit dat hij zich erg onwel voelde had hij toch nog tweemaal gepreekt. Dit was slechts met zeer grote moeite gelukt. Daarna trad een ziekte in die vijf volle maanden zou duren. Hoewel hij daarna zijn werk weer kon hervatten, bleef hij met zijn gezondheid tobben. Heel vaak werd hij overvallen door 'krampynen in het hoofd', die hem menigmaal dodelijk benauwden. Hetgeen hij in die moeilijke uren te ervaren kreeg vertolkte hij veelal in een gedicht. In de gedichtenbundel die hij op het laatst van zijn leven heeft uitgegeven zijn verschillende van dergelijke 'gedenktekenen' terug te vinden⁸⁸. Kennelijk was hij in deze periode niet goed tegen het vele werk opgewassen en werd dit ook door anderen opgemerkt. Als bijstand werd hem daarom een proponent toegevoegd. Dit heeft wel een tiental jaren geduurd. Achtereenvolgens hebben de volgende proponenten hem bijgestaan: de heren Scherius, Paris, Barkey, Medhurst en Oelrichs. J.W. Paris en N. Barkey, die beiden ook predikant zijn geworden in Zeeland, respectievelijk te Hulst en Kleverskerke, behoorden eveneens tot de leerlingen van Lampe⁸⁹.

Het jaar 1732 was wat zijn gezondheid betreft heel erg moeilijk. Zijn werk kon hij vaak niet of maar zeer ten dele doen. Door burgemeester Boddaert werd hij daarom geadviseerd zijn ambt (tijdelijk) neer te leggen⁹⁰. Willemsen kon hiertoe echter niet besluiten en gelukkig ging het na verloop van tijd weer iets beter. Na die periode van moeite en ellende preekte hij over Klaagliederen 3:27-28⁹¹. Van zijn hartsvriendin J.P. Winckelman ontving hij een hartelijke zegenwens⁹². Enige jaren gaat het dan werkelijk wat beter. In 1735 overleed plotseling zijn schoonmoeder Katharina Elisabeth Christiaanse. Willemsen schreef op haar een lijkgedicht⁹³. Voor Willemsens vrouw was het echter een niet te verwerken slag, zij werd tot stervens toe ziek. Hoewel haar toestand op zaterdag 14 januari 1736 zodanig verbeterde dat het gevaar leek te zijn geweken, overleed zij zeer plotseling in de middag van diezelfde dag. Omdat het huwelijk nog geen kinderen had voortgebracht, bleef Willemsen alleen achter. De geweldige erfenis die zijn overleden echtgenote naliet, wilde hij niet voor zichzelf houden⁹⁴. 'Van toen af was ik als een eenzame musche op het dak' zegt hij⁹⁵. Zijn leed uitte hij wederom in een uitvoerige lijkgedachtenis⁹⁶. Zijn vriendin Jacoba Petronella Winckelman trachtte hem met een lijkgedicht op te beuren⁹⁷. Voor Willemsen was het echter

88. Willemsen, *Hertsterkte in Jehova*.

89. Drage, *De zalige uitgang*, 196.

90. Het betreft hier een oom van de dichter P. Boddaert.

91. Willemsen, *Eene keurige verzameling*, 239-285.

92. J.P. Winckelman, *Bundel van stichtelijke mengedichten*, 219-223.

93. Willemsen, *Hertsterkte in Jehova*, 157-167.

94. Krom, *Lijkrede op het overlijden van... Jacobus Willemsen*, 75-78, meldt hierover dat de echtgenote van Willemsen door het overlijden van haar moeder een zeer groot vermogen had geërfd. Aan haar man had ze te kennen gegeven, een bepaald deel daarvan aan haar overige familieleden te willen schenken. Kort daarop stierf zij echter zelf, terwijl haar uiterste wil nog niet schriftelijk was vastgelegd. Willemsen liet na haar dood één en ander alsnog uitvoeren, hoewel hij rechtens hiertoe geenszins verplicht was. Het bedrag werd daarna door hem aan de familie van zijn vrouw uitgekeerd.

95. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 181.

96. Willemsen, *Hertsterkte in Jehova*, 168 en 185.

97. J.P. Winckelman, *Stichtelijke mengedichten*, 289-268.

een zeer zware slag, waar zijn toch al niet sterke gezondheid ook ernstig onder leed. Op advies van zijn artsen bezocht hij daarom in 1736 de wateren van Spa. Een brief die hij vanuit deze stad zond naar zijn vriend Izaäk Schorer is nog bewaard gebleven⁹⁸. De minerale wateren deden hem goed. De verre reis was dus niet te vergeefs geweest. Willemsen richtte zich vervolgens geheel op zijn werk. Dit te kunnen doen, verschaftte hem nog enige vreugde. Ruim twee jaar later trad hij opnieuw in het huwelijk, nu met Elisabeth Verwout Noiret. Zij was een familielid van zijn overleden vrouw en Willemsen kende haar reeds een heel aantal jaren. Onder zijn prediking was zij ook tot bekering gekomen. De familie Verwout Noiret behoorde tot de mensen van goede stand. De huwelijksvoltrekking vond plaats op 22 juli 1738, de veertigste verjaardag van Willemsen.

In een groot aantal huwelijksgedichten werd uiting gegeven aan de feestvreugde⁹⁹. Er brak nu voor Willemsen een betere tijd aan. Ook met zijn gezondheid ging het goed, zijn werk kon hij nu zelf volledig verrichten zonder de hulp van een proponent.

Beroep naar Amsterdam

Op 12 april 1740 ontving Willemsen een beroep naar Amsterdam. Op zichzelf was het ontvangen van een beroep uit de grootste stad van het land een geweldige eer en stellig voor velen een zeer begerenswaardige zaak. Het bracht Willemsen echter in een situatie van geweldige geestelijke spanning. Was het Gods wil dat hij aan deze roep gehoor zou geven en zijn dierbaar Middelburg zou verlaten? Het heeft Willemsen behoorlijk veel strijd gekost om hierin tot klaarheid te komen. Duidelijk blijkt dat hij aanvankelijk er geheel van overtuigd was te moeten vertrekken naar Amsterdam. Hij was daartoe ook bereid. Doch het verging hem als Abraham:

Toen hij zich gewillig toonde om op Goddelijk bevel zijn eenige zoon, zijn Izaäk dien hij lief had, te slachten, daar in wederhouden werd en in last kreeg: strek uwe hand niet uit...¹⁰⁰.

Toen hij zich dus gewonnen gaf om te gaan, kreeg hij te geloven toch te Middelburg te mogen blijven. Op 8 mei 1740 verbond hij zich opnieuw aan zijn gemeente met de tekst 1 Thessalonicenzen 2:8. In het deel van de preek dat men de toepassing pleegt te noemen gaf hij een zeer breedvoerige uiteenzetting van de overwegingen die tot zijn beslissing hadden geleid¹⁰¹. Hieruit wordt duidelijk, dat het een heel moeilijke beslissing voor hem is geweest.

Door de magistraat van Middelburg werd Willemsen daarop het professoraat in de godgeleerdheid aan de Illustre School aangeboden. Hij was niet de eerste en ook niet de laatste, die een dergelijk aanbod kreeg. Zijn vriend Izaäk Schorer, die korte tijd later ook een beroep naar Amsterdam kreeg en daar eveneens voor bedankte, viel dezelfde eer te beurt¹⁰². Willemsen durfde de aanbieding niet met-

98. Zeeuwse Bibliotheek, handschriften KZGW, hs. 1483.

99. Zeeuwse Bibliotheek, gelegenheidsgedicht nr 91.

100. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 184.

101. Willemsen, *Eene keurige verzameling*, 102-114.

102. Schorer werd het professoraat in de kerkgeschiedenis aangeboden, hetgeen ook door hem werd aanvaard.

een te aanvaarden. Hij vroeg zich af of zijn krachten wel toereikend waren. Hij kon nu juist zijn werk weer volledig doen. Was het dan verstandig om daarbij nog weer nieuw werk op zich te nemen? Toch liet hij zich overreden en de 21e september van datzelfde jaar hield hij zijn inwijdingsrede, getiteld: 'De angelis Ecclesiae mysticis'¹⁰³. Nieuw werk wachtte Willemsen, hetgeen hij spoedig ter hand nam¹⁰⁴. Tot zijn dood toe zou hij deze taak blijven vervullen.

Politieke onrust en verheffing stadhouder Willem IV

In datzelfde jaar 1740 stierf te Oostenrijk keizer Karel VI. Dit betekende het begin van een turbulente periode die in Nederland het Tweede stadhouderloze tijdperk (1702-1747) zou afsluiten. Karel VI werd opgevolgd door zijn dochter Maria Theresia. Dit werd echter niet door een ieder begeerd en gaf daarom grote problemen. De Oostenrijkse successieoorlog was het gevolg. Omdat de Republiek, waartoe ook Zeeland behoorde, de Pragmatieke Sanctie had getekend, was zij verplicht Maria Theresia te hulp te komen. Dit had echter enige nare consequenties. De Oostenrijkse successieoorlog viel namelijk samen met vijandelijkheden tussen Engeland en Frankrijk. Omdat nu de Republiek samen met Engeland haar steun verleende aan Maria Theresia, kwam ook zij in botsing met Frankrijk. Voor Zeeland ging het er heel bedenkelijk uitzien. Daar kwam bij dat zowel het leger als de vloot in een desolate toestand verkeerden. Men maakte zich echter gereed om de mond van de Schelde te verdedigen. In 1744 maakte Frankrijk duidelijk dat het de grenzen der Zuidelijke Nederlanden niet langer zou ontzien. Zij ging over tot een inval om daardoor de Republiek tot een afzonderlijke vrede te dwingen. De dreiging van buiten veroorzaakte ook grote interne spanningen. De regerende regentenpartij werd steeds duidelijker geconfronteerd met de roep van het volk om een Oranje. In Friesland, Groningen, Drenthe en Gelderland regeerde een nakomeling van Jan van Nassau: Willem Karel Hendrik Friso. In Overijssel, Utrecht, Holland en Zeeland hadden de regenten dit nog steeds kunnen tegenhouden. In deze benauwde tijden begon de roep echter steeds luider te klinken. Onder zware druk van de bevolking werd zo in april 1747 Willem IV eerst te Veere gehuldigd als markies en spoedig daarna te Middelburg tot stadhouder, admiraal-generaal en kapitein van Zeeland verkozen. Zonder onrust en oproer verliep het allemaal niet. Ook de Staten van Zeeland hadden tot verheffing van de prins tot stadhouder besloten. Een aantal afgevaardigden werd tot hem gezonden en de 1e mei 1747 antwoordde de prins, dat hij de opgedragen ambten aanvaardde. Spoedig zou hij naar Zeeland komen. Dit gebeurde de 19e mei. Eerst bezocht hij Veere en de dag daarop Middelburg, waar hij de eed als stadhouder van Zeeland aflegde¹⁰⁵. Ook de volgende dag, zondag 21 mei, verbleef hij nog te Middelburg. Hij woonde de eredienst bij in de Nieuwe Kerk. Het was Jacobus Willemsen die in deze zeer gedenkwaardige dienst het Woord mocht bedienen. Hij koos voor die gelegenheid de woorden uit Zacharia 9:16:

En de Heere, hun God, zal ze te dien dage behouden, als zijnde de kudde Zijns volks; want *gekroonde stenen* zullen in Zijn land, als eene banier, opgericht worden.

103. Dat is: 'Over de geheimzinnige engelen der gemeente'.

104. In hoofdstuk 2 wordt hierop nader ingegaan.

105. Van Empel en Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, dl. 2, 478.

WILLEM DE VIERDE,
PRINS VAN ORANJE EN NASSAU,
Stadhouder, Kapitein-Generaal
en Admiraal der Vereenigde Nederlanden.

Afb. 5. Portret van Stadhouder Willem IV, kopergravure door J. Houbraken naar een tekening van A. Schouman. RAZ, Zel. III. IV 106.

Willemsen sprak in deze dienst de prins langdurig toe. De 'tederhartigste heilwensen' die hij uitte, zorgden ervoor dat de prins tot tranen toe bewogen werd. Vreugde was op ieders gezicht te lezen. In de middagdienst bood Willemsen de vorst een 'Heilwens in dichtvorm' aan. Het begin luidde:

Triomf, triomf, mijn dierbaar Middelburg!
Kom in de rei met witte feestgewaaden,
Zing nu triomf. Roem 's Heeren liefde-zorg,
Strooi, welgemoed, Oranje en roozebladen¹⁰⁶.

Willemsen heeft na de dienst nog een persoonlijk gesprek met de stadhouder gehad. Deze vroeg of hij de preek die Willemsen die morgen had gehouden misschien mocht hebben, zodat hij deze nog eens kon overlezen. Met dit verzoek bracht hij Willemsen wel in verlegenheid; deze had namelijk geen woord op papier staan!¹⁰⁷. De preek is echter alsnog op papier gezet en keurig uitgegeven¹⁰⁸. In 1748 verscheen te Edinburgh zelfs een Engelstalige uitgave¹⁰⁹. Volgens Nagtglas is dit eveneens gebeurd op verzoek van de prins¹¹⁰. Niet uitgesloten is, dat de prins het inderdaad wel aangenaam heeft gevonden, dat ook in het land van zijn echtgenote kennis kon worden genomen van de wijze waarop men hem in Zeeland als 'heer en heiland' had begroet.

Wat precies de reden is geweest, waarom juist Jacobus Willemsen in deze belangrijke dienst mocht voorgaan, is niet met zekerheid te zeggen. Feit is, dat hij de prins bijzonder genegen was. Mogelijk hield dit ook verband met Lampe. Lampe had namelijk in 1727 zijn driedelig werk over de ethiek aan prins Willem Karel Hendrik Friso opgedragen¹¹¹. De prins had daar erg positief op gereageerd. In het voorwoord van zijn geschrift prijst Lampe de prins om het feit, dat deze zich onthield van jagen, spelen, theaterbezoek en andere tijdverspillingen. Hij stelde dat er nu een prins was opgestaan die reeds vroeg tot de overtuiging was gekomen, dat een staat slechts bloeien en gelukkig zijn kan, wanneer ze naar Gods wet wordt bestuurd¹¹². Voorts had Lampe een erg goede relatie gehad met de moeder van de prins, de godvruchtige Maria Louise, hetgeen ondermeer blijkt uit veertien bewaard gebleven brieven die Lampe haar schreef tussen 1724 en 1729¹¹³.

De uiterst positieve houding van Willemsen ten aanzien van de prins en diens verheffing tot stadhouder van Zeeland dient in het licht van het bovenstaande te worden gezien. Ook op dit punt ging Willemsen in het voetspoor van zijn leermeester Lampe.

Hoewel nog niet meteen alle onrust en oorlogsdreiging voorbij was - in september viel Bergen op Zoom nog in handen van de Fransen - duurde dit toch niet lang meer; op 18 oktober 1748 werd de vrede van Aken gesloten. Daarmee trad

weer een tijd van betrekkelijke rust in. Grote veranderingen had Zeelands regering overigens niet ondergaan: slechts een enkeling was op basis van vrijwilligheid teruggetreden¹¹⁴. Stadhouder Willem IV regeerde echter niet lang. In 1751 overleed hij vrij plotseling. Het is niet verwonderlijk dat door Jacobus Willemsen, en naast hem nog door vele anderen, 'herts- en lyktranen' werden 'gestort'¹¹⁵. Enige jaren later echter werd er door Jacobus Willemsen nog een smartelijker verlies geleden, want op 2 mei 1754 overleed zijn tweede echtgenote¹¹⁶. Zij was al geruime tijd ziek geweest; haar sterven kwam dus niet geheel onverwacht. Voor Willemsen was dit verlies een 'bittere kruiskelk'. Door het geloof kon hij zijn leed echter getroost dragen. Eenzaam moest hij zijn levensweg vervolgen.

De controverse over de Vijf Walcherse Artikelen

In het jaar 1759 ontstond er een scherpe controverse over de zogenaamde Walcherse Artikelen, waarbij vooral de Vlissingse predikant Jan Jacob Brahé (1726-1776) een belangrijke rol speelde¹¹⁷. Wat was het geval? Door de classis Walcheren was op 5 november 1693 en 1 september 1694 besloten dat alle predikanten en proponenten de door de predikanten Duyvelaar, Hulsius en Swerius opgestelde Artikelen van orthodoxie tegen Bekker, Röell en Vlak moesten ondertekenen. Na hernieuwde publikaties van Röell werd in 1701 besloten dat de predikanten, naast het ondertekenen van de genoemde artikelen, ook nog antwoord moesten geven op een zevental door de classis opgestelde vragen. In 1758 rezen er problemen, omdat de Domburgse predikant H. van Monsjou bezwaren opwerpte tegen de ondertekening van het eerste artikel, hetwelk handelt over het volgende:

Van de verdorventheit der menschlijke reeden en onbequaamheyt desselvs om daer uyt alleen de Godlijkheyt der H.Schriftuyre te bewysen¹¹⁸.

Door ds Brahé werd deze gelegenheid aangegrepen om van zich te doen horen. Op de classisvergadering van 2 februari 1758 deelde hij als praeses der vergadering mee, dat van zijn hand een toelichting zou verschijnen op de Walcherse Artikelen. Dit werk verscheen spoedig en werd door de classis op 4 mei van datzelfde jaar geapprobeerd¹¹⁹. Vastgesteld moet worden, dat Brahé met zijn pennevrucht het gestelde doel zeker niet heeft bereikt: in plaats van de eendracht te bevorderen, verwekte het namelijk een sterke tweedracht. Het merkwaardige is echter, dat het probleem waar het aanvankelijk om ging, de bezwaren van Mons-

114. Van Empel en Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, dl 2, 478.

115. Willemsen, *Nederland in rouw*.

116. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 2, 955, vermeldt ten onrechte dat zij reeds vier jaar na haar huwelijk met Willemsen, overleed.

117. Vgl. S.D. Post, 'Jan Jacob Brahé, een biografische schets' *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11 (1987) 18-36. Een belangrijk deel van de gegevens betreffende de controverse is door mij aan deze studie ontleend.

118. De volledige tekst der Walcherse artikelen is te vinden in: J.N. Bakhuizen van de Brink e.a., *Documenta Reformatoria*, Kampen 1960, dl 1, 463-471.

119. Het betrof het volgende geschrift: J.J. Brahé, *Aanmerkingen over de Vijf Walcherse artikelen, welke beneffens de gewoone formulieren van eendracht in die classis ondertekend worden, ter bevordering van waerheit en eendracht*. Middelburg, 1758. G.H. Kersten verzorgde een herdruk, welke in 1937 verscheen te Utrecht.

106. Willemsen, *Heilwenschen*.

107. Willemsen, *Een graaggetrouw dienaar*, 214.

108. Willemsen, *Gekroonde stenen*.

109. Willemsen, *The stones of a crown lifted up*.

110. Nagtglas, *Levensberichten*, dl 2, 958.

111. F. A. Lampe, *Delineatio theologiae activae*, Utrecht 1727.

112. Snijders, *Friedrich Adolf Lampe*, 47-48.

113. *Ibidem*, 48-49.

jou betreffende het eerste artikel, helemaal uit het gezicht verdween en er een heel nieuw probleem voor in de plaats was gekomen¹²⁰. Het betrof Brahé's verklaring van Artikel III: 'Van de rechtvaardigmaeckinghe'. Hierin behandelt hij de vraag of de toerekening van Christus' gerechtigheid *vooraf* gaat aan de daad van het geloven, en dus onmiddellijk is, of dat de toerekening pas plaatsvindt wanneer de zondaar daadwerkelijk gelooft. Brahé oordeelde, dat het eerste de rechtzinnige visie was en dat de classis in het derde Walcherse artikel deze mening eveneens bedoelde weer te geven. Met deze verklaring toonde Brahé in de lijn van zijn oom Nicolaas Holtius te willen staan. Niet ieder was echter zo gelukkig met deze visie. Dit bleek met name, toen op 4 januari 1759 - dus ruim een half jaar later - de classis geconfronteerd werd met een anoniem geschrift¹²¹. Hierin werd geducht stelling genomen tegen Brahé's verklaring van het derde artikel. Juist het tegenovergestelde standpunt werd krachtig verdedigd, te weten, van de leer der rechtvaardigmaking *door* en *uit* het geloof. Eerst wordt een aantal bijbelteksten aangehaald met een verwijzing naar de kanttekeningen; vervolgens worden citaten gegeven uit de Formulieren van Enigheid. Daarna wordt naar de werken van wel 80 gereformeerde godgeleerden verwezen, ter verdediging van dit standpunt. Beginnend bij Bucur en Calvijn strekt de lijst zich uit tot H. de Frein. Een verbazend uitgebreide opsomming waarop maar weinig vermaarde theologen ontbreken. Van meer dan de helft is een uittreksel van hun leer betreffende de Rechtvaardigmaking gegeven. Eén en ander wijst erop dat de auteur al heel lang met dit leerstuk was bezig geweest.

De classis raakte in een felle discussie, met name omdat de Middelburgse predikant Augustus van der Sloot, die overigens niet de schrijver was, verklaarde dat hij geheel achter de inhoud van het geschrift stond¹²². De auteur maakte zich echter na verloop van tijd zelf bekend, het was de eerder genoemde Pieter Boddaert, griffier van de Admiraliteit van Zeeland. Er brak vervolgens een ware kerktwist uit, waarin men elkaar in een scherpe polemiek bestookte. Brahé kwam spoedig met een weerwoord¹²³. Van Boddaert verscheen er op het eind van 1759 een tweede werkje, ditmaal met duidelijke vermelding van zijn naam¹²⁴. Het is opmerkelijk dat juist een niet-theoloog het eerst de pen moest opnemen tegen Brahé, terwijl vrijwel geen der Middelburgse predikanten het met Brahé eens was¹²⁵. Dit gold ook voor Jacobus Willemsen. Tussen hem en Boddaert bestond, zoals reeds eerder gemeld een hartelijke vriendschap. Nu is het hoogst interessant, dat er van Boddaert een tweetal brieven bewaard is gebleven, gericht aan

Willemsen¹²⁶. Uit deze brieven van Boddaert blijkt het volgende: Boddaert had reeds eerder een aantal stellingen met betrekking tot het leerstuk der rechtvaardiging op papier gezet. Hij had deze ter lezing gegeven aan een neef van hem, die deze op zijn beurt ter lezing had doorgegeven aan Willemsen. Willemsen had er, na ze te hebben doorgenomen, kennelijk een gunstig oordeel over uitgesproken. Niettegenstaande enige bedenkingen die hij wel had, was door hem vastgesteld dat Boddaert in zijn stuk geen 'grondwaarheden benadeelde'. In de brief d.d. 11 november 1754 spreekt Boddaert hierover zijn dank uit, terwijl hij tevens vermeldt dat ook 'de oudere Heer' professor Schultens zijn epistel had doorgenomen en dat hij naast nog andere godgeleerden hetzelfde oordeel als Willemsen had geveld¹²⁷. Ingaande op de bedenkingen die Willemsen nog had, was door Boddaert wederom één en ander aan het papier toevertrouwd en aan Willemsen werd verzocht ook dit nog door te nemen. Willemsen heeft blijkbaar spoedig gereageerd, want de volgende brief (d.d. 10 januari 1755) van Boddaert is een reactie op het antwoord van Willemsen.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk, dat achter de controverse betreffende de Walcherse artikelen een hele richtingensrijd schuilging¹²⁸. Achter de schermen waren dus veel meer mensen met deze zaak bezig. Uit de briefwisseling blijkt, dat Boddaert o.a. met Willemsen contact heeft gehad over de juistheid van het door hem ingenomen standpunt¹²⁹. Midden in de strijd (28 januari 1759) kwam Boddaert echter plotseling te overlijden. Velen betuigden hun deelneming met dit verlies in een lijkedicht. Door de zoon van Boddaert werd enige tijd later een bundel uitgegeven, waarin naast de lijkzangen eveneens een levensbeschrijving en nagelaten gedichten waren opgenomen. De voorrede, die nog geheel in het teken staat van de gevoerde polemiek, wordt gevolgd door een gedicht van Willemsen: 'Het heilig leven en heilig sterven van Jehovaas Heiligen, vertoont in den Weledelen Gestrengen Heere, den Heere Mr. Pieter Boddaert...'. Uit dit gedicht kon een ieder die het mogelijk nog niet wist, opmaken aan welke zijde Willemsen zelf stond in de gevoerde polemiek. De strijd woedde na de dood van Boddaert onverminderd verder. Vele strijdschriften werden in het licht gegeven, waarin men niet zuinig was met scheldwoorden. Ook Holtius meende zich niet afzijdig

120. Geheel nieuw was het echter geenszins. Veel eerder kan worden gesteld dat een strijd over de rechtvaardigingsleer, die reeds in een heel aantal plaatsen had gewoed, zich nu ook in Zeeland aandeed. De classis Rijn en Nederrijnland had zich er al in 1755 mee bezig gehouden; in Alphen en 's-Hertogenbosch was ze ook reeds aan de orde geweest. Het meest bekend is echter de behandeling van dit leerstuk door A. Comrie en N. Holtius. Het feit dat laatgenoemde een oom van Brahé was, is in dit verband zeker niet zonder betekenis.

121. De titel luidde: *Wolk van getuigen voor de leere der rechtvaardiging door en uit het geloove...*, Zaltbommel 1759.

122. Korte tijd later, te weten op 8 juni 1758, diende deze predikant samen met een andere collega een officieel protest in tegen het werk van Brahé.

123. Jan Jacob Brahé, *Brief geschreven aan een vriend, ter openinge der geschiedenis van de tegenwoordige geschillen wegens zijn weleerw. boek, genaamt Aanmerkingen over de vijf Walcherse artikelen. In het licht gegeven door C.V.H.W.Z.*, Utrecht 1759.

124. Boddaert, *Zedige Verdediging*.

125. Dit blijkt namelijk uit een vermelding van Boddaert in zijn levensbeschrijving.

126. Zeeuwse Bibliotheek, handschriften KZGW, hs. 2015 (d.d. 11-11-1754) en hs. 2007 (d.d. 10-1-1755). De handschriften zijn ingeschreven als 'brieven aan Willemsen'. In de brieven zelf wordt de naam van Willemsen echter niet vermeld.

127. Uit 'oudere Heer' blijkt, dat prof. Albertus Schultens (1686-1750) is bedoeld. Boddaert was dus al een heel aantal jaren met dit leerstuk bezig.

128. Het betreft de richtingen die elkaar bestreden over de Rechtvaardigmaking van Ecuwigheid. Door A. Comrie en N. Holtius werd deze verdedigd, terwijl de Leidse professoren J. van den Honert en J.J. Schultens bezwaren opperden. Brahé koos partij voor de eerst genoemden, terwijl Boddaert en Willemsen achter Schultens stonden. Schultens had in 1755 een omvangrijk geschrift gepubliceerd *Uitsvoeringe waarschuwing op verscheide sukken der kategismusverklaringe van Alexander Comrie...* ter verdediging van de Zwolse predikant A. van der Os. Laatst genoemde beriep zich namelijk op Vitringe en Lampe. Schultens stuurde aan Boddaert en Willemsen een exemplaar van zijn werk, hetgeen door hen onder dankzegging (en instemming) werd aanvaard. Vgl. R. A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os*, 127.

129. Opgemerkt is, dat door Boddaert in zijn anoniem verschenen geschrift een verbazend groot aantal citaten is gegeven uit theologische werken. Zelf was hij geen theoloog en het lijkt niet waarschijnlijk dat hij al deze werken in zijn bezit heeft gehad. Eén man had ze in ieder geval wel: Jacobus Willemsen! Veilingcatalogi tonen dit aan.